

HORVÁTH LÁSZLÓ

Az athéni diplomácia műhelyéből

Hypereidés *Déliakos*-a és a zóstéri szentély

Magistro meo septuagenario Ludovico Kozák

A mértékadó Hypereidés kiadásban¹ a XIII. szám alatt szerepelnek azok a csekély töredékek, amelyek a *Déliakos* című beszédből maradtak fenn. Hypereidés műveivel közismerten mostohán bánt a sors, hiszen beszédeiből egyet sem ismernénk, ha a papiruszok nem dacoltak volna a teljes megsemmisüléssel. Ha azonban e hat, papiruszon megőrzött, többé-kevésbé teljes beszédet kiemeljük a *corpusból*, mégiscsak a *Déliakos* az, amelyből, amelyről a legtöbbet tudhatunk meg. Az ékesszólás ókori szakértőinek véleménye alapján úgy tűnik, hogy az athéni szónok talán legsikerültebb beszédének körvonalai rajzolódnak ki ezekben a fragmentumokban.

A „Délisi beszéd” az antik retorika egy bizonyos területén példaértékű mesterművé lépett elő. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a Kr. u. 2. században a nagy Hermogenész is rákényszerült arra, hogy ugyan fanyalogva, de e beszéd kapcsán legalább egyszer megemlítsa Hypereidés nevét is a „Stílusokról” – valójában Démostenész stílusáról – írt munkájában.² Az elismertség oka annak a mítosznak a mesteri előadásában rejlik, amely Létóról és ikergyermekeinek születéséről szól. Ps.-Longinus szerint keresetlenség és görbületlenség jellemezte az elbeszélést. A leendő szónokoknak pedig szüksége van a *diégésis* színesítésére, amit szolgálhat egy-egy mese, történet, vagy éppen mítosz is, amely egyszersmind példaként illusztrálja a szónoklat fő mondanivalóját. Az elemi retorikai gyakorlatokban (*progymnasmata*) ennek megfelelően fontos szerepet játszott az efféle történetek kidolgozása. Hypereidés „mítosza” e gyakorlatok frappáns példája lehetett, ugyanakkor azonban alapvetően eltérő beszédbeli szerepe folytán mégsem illett közéjük.³

A Kr. e. 4. század közepén ugyanis a *Déliakos* Létó mítosza nem holmi színesítő elem volt a beszédben, hanem az érvelés vezérfonalát jelentette szinte teljes egészében. Mitikus történet felhasználása egy külpolitikai konfliktusban egy állam felségjogainak történeti igazolására korántsem egyedi jelenség. A mítoszok ugyanis a korban egyet jelentettek a görögök homályba vesző, de mindannyiuk által elismert és tiszteletben tartott korai történelmével. Az érvek mitikus megalapozása rendkívül sokat nyomott a latban, ezért lépten-nyomon történtek kísérletek kedvező mítoszváriánsok kialakítására az éppen aktuális politikai érdekek szerint. Ezt a jelenséget M. Nilsson svéd vallástörténész önálló monográfiában tárgyalta, számos történeti példával

¹ Hypereidis Opera ed. Chr. Jensen Lipsiae, 1917.

² Hermog. P.I. 1,6,18.

³ Talán ebben rejlik a magyarázata annak, hogy nagy elismertsége ellenére a beszéd nem maradt fenn.

illusztrálva.⁴ Ezt a sort szeretném gyarapítani, hiszen a *Déliakos* beszédtörténeti és mitikus háttéréből, azokból a politikai mesterkedésekből, amelyek a beszéd megszületése előtt és közben megfigyelhetők, az efféle diplomáciai praktikák mintapéldánya rajzolódik ki.

August Boeckh mintegy 160 esztendővel ezelőtt már vizsgálta Hypereidés beszédét, sőt érvelési vonalának rekonstruálására is kísérletet tett. Kiindulópontul számára egy akkoriban talált felirat szolgált, amely a délosi Apollón templom birtokainak leírását tartalmazta. Boeckh a szöveg bevésése és megfogalmazása között eltelt tetemes időt figyelembe véve arra a következtetésre jutott, hogy a felirat újbóli, megismételt kiállítása politikai érdekeket szolgált, nevezetesen Athén felségjogát volt hivatott bizonyítani a sziget és a templom felett. Mindez összecseng több hasonló 4. századi erőfeszítéssel, ezek közé sorolható Hypereidés mítosza is.⁵

Bármekkora éleslátással érzett is rá azonban Boeckh e kultúrpolitikai offenzívára, és igyekezett csokorba gyűjteni a Délosra vonatkozó Athénban koholt érveket, nem számolhatott azzal, hogy 90 év múlva egy görög régész megtalálja Apollón Zóstér templomát, amely kulcsfontosságú Létó athéni mítoszvariánsában. K. Kourouniotis 1928-ban tette közzé ásatásainak leírását.⁶ E régészeti beszámolóban megfogalmazottak alapján még inkább bepillantást nyerhetünk e konkrét diplomáciai ügy berkeibe. Noha a régész elemző jelentése óta eltelt már idestova 70 esztendő, úgy tűnik, e Létóról szóló mítosz, valamint e sajátos *Zóstér* köré összpontosított propaganda háttere még elemzésre vár. A biztos történeti igazság megragadására aligha törekedhet bárki az adatok szűkössége miatt. Így hát e rövid tanulmányban csupán néhány feltételezést szeretnék megfogalmazni, amelyek remélhetőleg nem viselik magukon a P. T. kárhozatos örökét.⁷

I. A „DÉLOSI PER” TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

Kr. e. 6. század

Az irodalmi források tanúsága szerint az első történeti kapcsolat Athén és a délosi templom között Peisistratos türannisza alatt jött létre, amikor az athéniaiak

⁴ Nilsson, Martin P.: *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece*. With two Appendices: 1. The Ionian Phylae, 2. The Phratries Lund, 1951. (a továbbiakban: Nilsson)

⁵ Boeckh, A.: *Erklärung einer Attischen Urkunde über das Vermögen des Apollinischen Heiligtums auf Delos*. (Abh. Akad. Berlin, 1834.) In: *Kleine Schriften V*. Berlin, 1871. (Hg.: P. Eichholtz und E. Brautschek) 430–476. (a továbbiakban: Boeckh)

⁶ Kourouniotis, K.: *Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀπόλλωνος Ζωστήρος*. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 28 (1927) 9 sqq. (a továbbiakban: Kourouniotis)

⁷ Vö.: Farkas Zoltán tanulmánya ugyanebben a kötetben. Itt köszönöm meg baráti segítségét, amivel számos nyelvi és formai botorságot gyomlálta.

megtisztították a templomkörzetet a halottaktól.⁸ Nilsson említett munkájában meggyőző képet rajzol Peisistratosnak az Égeikumra kiterjedő hatalmi politikájáról, amelyben az Apollón templom ellenőrzése kulcsfontosságúnak tűnhetett. A türannosz ilyen jellegű törekvései egyértelműek, bizonyítják ezt nemcsak a történetírók, hanem a régészeti feltárások is. A délosi legrégebbi templomot, a *Porinos Naos*-t a Kr. e. 6. században athéni mesterek építették át és ez valószínűleg Peisistratos fellépésének köszönhető.⁹

Kr. e. 5. század

Noha ezek a tények azt nem bizonyítják, hogy a nagyhírű délosi Apollón templom már a 6. századtól athéni fennhatóság alatt állott,¹⁰ annyi biztos, hogy Athén megpróbálta befolyása alá vonni a szigetet. A Boeckh által elemzett felirat tanúsága alapján a birtokbavétel már jóval a peloponnésosi háború előtt megtörtént. A háború során az athéniak minden nehézség nélkül, immár teljes mértékben megtisztíthatták a szigetet. Később pedig, 422-ben magukat a szigetlakókat is kitelepítették, hivatkozva valamiféle tisztátalanságra, ami miatt a vallási szertartásokat nem végezhetik el.¹¹ Rövidesen azonban ismét visszatelepítették a helybelieket, hogy kedvezőtlen hadiszerencséjüket jobbra fordítsák.¹² A végső vereség után azonban, Athén meggyengülésének egyenes következményeképpen a délosiak igyekeztek kihasználni a kedvező alkalmat és Spárta segítségével bízva felvetették a győztesek előtt a templom hovatartozásának kérdését.¹³ Az események végkifejletükben is kísértetiesen hasonlítanak a 4. század közepén történetekhez, hiszen Pausanias, a

⁸ Her. 1,64,9 Πρός τε ἔτι τοῦτοισι τὴν νῆσον Δῆλον καθήρας ἐκ τῶν λογίων, καθήρας δὲ ὧδε· ἐπ' ὅσον ἔποιμις <ἀπὸ> τοῦ ἱεροῦ εἶχε, ἐκ τοῦτου τοῦ χώρου παντὸς ἐξορύξας τοὺς νεκροὺς μετεφόρεε ἐς ἄλλον χώρον τῆς Δήλου.; Thuc. 3,104,1. Τοῦ δ' αὐτοῦ χειμῶνος καὶ Δήλον ἐκάθηραν Ἀθηναῖοι κατὰ χρησμόν δὴ τινα. ἐκάθηρε μὲν γὰρ καὶ Πεισίστρατος ὁ τύραννος πρότερον αὐτὴν, οὐχ ἅπασαν, ἀλλ' ὅσον ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἐφεωρᾶτο τῆς νήσου τότε δὲ πᾶσα ἐκαθάρθη.

⁹ Courby, F.: *Les temples d'Apollon, Délos*. XII. 213.; Hubert, Gallet de Santerre: *Délos Primitive et Archaique*. Paris, 1958. 302.

¹⁰ Boeckh 434 amellett érvel, hogy az athéniak valószínűleg a Délosi szövetség megalapításával egy időben igyekeztek fennhatóságukat érvényesíteni, annál is inkább, mert a szövetségi kincstárát a szigeten, illetve a templomban helyezték el.

¹¹ Thuc. 5,1. διελέλυτο μέχρι Πυθίων, καὶ ἐν τῇ ἐκχειρίᾳ Ἀθηναῖοι Δηλίου ἀνέστησαν ἐκ Δήλου, ἡγησάμενοι κατὰ παλαιὰν τινα αἰτίαν οὐ καθαρὸς ὄντας ἠρωσθαι, καὶ ἅμα ἐλλιπὲς σφίσιν εἶναι τοῦτο τῆς καθάρσεως, ἥ πρότερόν μοι δεδήλωται ὡς ἀνελόντες τὰς θήκας τῶν τεθνεώτων ὀρθῶς ἐνόμισαν

¹² Thuc. 5,32. Δηλίους δὲ κατήγαγον πάλιν ἐς Δήλον, ἐνθυμούμενοι τὰς τε ἐν ταῖς μάχαις ξυμφοράς

¹³ Dorville felvetéseit követve Boeckh 437., egy Plutarchosnál szereplő anekdotából következett επε. Plut. Apophth. Lac. 230 C.; Παισανίας ὁ Κλεομβρότου, Δηλίων δικαιολογούμενων περὶ τῆς νήσου πρὸς Ἀθηναίους καὶ λεγόντων, ὅτι κατὰ τὸν νόμον τὸν παρ' αὐτοῖς οὐθ' αἱ γυναῖκες ἐν τῇ νήσῳ τίκουσιν οὐθ' οἱ τελευτήσαντες θάπτονται, "πῶς <ἀν> οὖν" ἔφη "αὕτη πατρις ὑμῶν εἶη, ἐν ᾗ οὔτε γέγονέ τις ὑμῶν οὔτ' ἔσται;"

spártai király, valószínűleg nem engedett a délosiak kérésének. Minden bizonnyal – Philipposhoz hasonlóan – őt is az elv vezérelte, miszerint jobb egy megnyert, mint egy megvert Athén.

A katonai erőfölény megszűntével mindez valószínűleg vészjósló üzenetet hordozott az athéni politikai vezetés számára, amelynek jelentős része nem adta fel a városállam birodalmi igényeit. Ez volt az a történelmi helyzet, amikor fegyverek híján az ezeknél is néha hatékonyabb „kulturális hadviselés” került előtérbe. Tulajdonképpen erre utal August Boeckh, amikor ebben az időszakban véli felfedezni az általa elemzett felirat újravésésének, valamint olyan mítoszok kitalálásának hátterét, mint amilyenek Hypereidésnél és az „Atthis”-íróknál szerepelnek. De talán mégsem felel meg a valóságnak, ha a jelenség mögött egy frissen támadt, majdhogynem páni igyekezetet keresünk, elsősorban – ahogy August Boeckh feltételezi – a templom javainak biztosítására. Talán inkább egy, a háttérben mindvégig meglévő törekvés kerül újból előtérbe és ennek láthatjuk markáns jeleit. Mindez már régi hagyományra és bevált stratégiára támaszkodhatott. A kiindulópontot a birodalmi igények első megfogalmazójánál, Peisistratosnál lehet keresni.

A Déliakos megszületése és a Létó mítosz

Az athéni félelmek, amelyek korábban a Boeckh által elemzett felirat kiállításához vezettek, valóban indokoltak bizonyultak. A 4. század közepén ugyanis a délosiak elérkezettnek látták az időt arra, hogy megpróbálkozzanak a templom visszaszerzésével. Kr. e. 346-tól ugyanis II. Philippos meghatározó befolyásra tett szert a delphoi Amphiktyóniában, amely egyfajta nemzetközi vallásiügyi bírósággént működött a délosiakéhoz hasonló ügyekben. A makedónok várható támogatásának reményétől felbuzdulva Kr. e. 343-ban Délos perbe fogta az athéni államot.¹⁴ Délos érdekeit Euthykratés képviselte, aki Athénban Olynthos elárulójaként szerzett kétes hírnevet.¹⁵ Az athéniak Aischinést választották *synégoros*-nak, de ezt a határozatot az Areiospagos megváltoztatta és a makedónbarát politikus helyett Hypereidést jelölte.¹⁶ Beszédének, vagy talán inkább II. Philipposz politikai éleslátásának köszönhetően az athéniak minden bizonnyal megnyerték a pert.

A Hypereidés-beszédben központi szerepet játszó Létó mítosznak a következő részleteit ismerhetjük meg a töredékek és a beszédhez fűzött magyarázatok alapján:¹⁷

¹⁴ A pontos dátumot illetően eltérnek a vélemények. Engels, J.: *Die politische Biographie des Hypereides*. Hildesheim, 1989. 75. (a továbbiakban: Engels); vö.: Wankel, H.: *Demosthenes Rede über den Kranz*. Heidelberg, 1976. 2. Bd. 728. (a továbbiakban: Wankel)

¹⁵ Dem.8.40., Hyp.76. Jensen; vö.: Will, W.: *Callidus emptor Olynthi. Zur politischen Propaganda des Demosthenes und ihrer Nachwirkung*. Klio, 65. (1983) 51–80.

¹⁶ Dem.Cor.134. A határozat politikai háttéréről vö.: Engels 74–78.; Wankel 727–733.; Hasonló nemzetközi joggyakorlatra és a perre vonatkozóan részletes bibliográfiát közöl: Piccirilli, L.: *Gli arbitrati interstatali greci I: Dalle origini al 338 a. C.* Pisa, 1973. Nr.57. 215–216.

¹⁷ Mítoszok felhasználásáról államok közötti vitákban lásd még: Strasburger, H.: *Homer und die Geschichtsschreibung* 18; valamint uő.: *Thukydides und die politische Selbstdarstellung der Athener* Hermes 86 (1958) 22 sqq.; Bickerman, E.: *Bemerkungen über das Völkerrecht in: Gschmütz* (Hg.)

„τὴν Λητώ κύουσιν
τοὺς παῖδας ἐκ Διὸς
ἐλαύνεσθαι ὑπὸ τῆς Ἥρας
κατὰ πᾶσαν γῆν καὶ
θάλατταν· ἤδη δὲ αὐτὴν
βαρυνομένην καὶ
αποροῦσαν ἐλθεῖν εἰς τὴν
χωρὰν τὴν ἡμετέραν καὶ
λῦσαι τὴν ζώνην ἐν τῷ
τόπῳ, ὃς νῦν Ζωστήρ
καλεῖται”¹⁸

„λυσάμενη τὴν ζώνην
ἐν Ζωστήρῃ τῆς Ἀττικῆς
καὶ λιποῦσα τὴν
ἐπωνυμίαν τῷ τόπῳ,
βαδίζουσα αἰεὶ εἰς τὸ πρὸς
εὖ τῆς Προνοίας Ἀθηνᾶς
ηγουμένης, ἀπ’ ἄκρας τῆς
Ἀττικῆς ἐπιβᾶσα τῶν
νησῶν εἰς Δῆλον καταίρει
καὶ τίκτει δὴ τοὺς θεοὺς
τὴν τε Ἀρτεμιν καὶ τὸν
πατρῶν Ἀπόλλω τῇ
πόλει”¹⁹

„τοῦτο καὶ Ὑπερίδης
ἐν Δηλιακῷ βουλόμενος
δειῖσαι, ὅτι αἱ νῆσοι ἐγγὺς
εἰσι τῆς Ἀττικῆς, εἶπεν ὅτι
ἀπ’ ἄκρας τῆς Ἀττικῆς ἡ
Λητώ ἐπέβη τῆς νήσου. Δ.
Πρόνοια ἐκλήθη ἡ Ἀθηνᾶ,
ὅτι τῆς Λητοῦς ἐν τῷ
τίκτειν προνοησάμενη”²¹

„(Azt mondják), hogy
amikor Létó méhében hor-
dozta Zeustól fogant gyer-
mekeit, Héra égen földön
üldözte őt. Mikor pedig már
kezdték betelni napjai, és nem
tudta mitévő legyen, eljött a
mi vidékiünkre, és megoldotta
övét azon a helyen, amelyet
most *Zástér*nek (Övnek) hív-
nak”

„(Létó) miután
megoldotta övét az attikai
Zástér-ban és nevet adott
ezzel a helynek, Athéna Pro-
noia vezetésével mindig kelet-
nek haladt, majd Attika csú-
csáról a szigetekre lépdelve
Délósra ért, és végül meg-
szülte az isteneket, Artemist
és Apollónt, a városállam vé-
dőistenét.”²⁰

„Ezt Hypereidész is be-
akarván bizonyítani a *Déliá-
k*asban – vagyis, hogy a szige-
tek közel fekszenek Attikához
– azt mondta, hogy Attika
csúcsáról lépett a szigetre
Létó. Pronoiának azért hívták
Athénát, mert gondoskodott
Létóról a szülésnél.”

Zur Griechischen Staatskunde. (WdF 96. Darmstadt, 1969.) 498–500.

¹⁸ Syr.in Herm.(Rabe) 37 sqq. Magyarázat Hermogenész fentebb említett elismerő szavaihoz.

¹⁹ Aristid.1 97.

²⁰ Ἀπόλλων Πατῆρ· ὁ Πύθιος. Προσηγορία τίς ἐστι τοῦ θεοῦ, πολλῶν τῶν ἄλλων οὐσῶν. Τὸν δὲ Ἀπόλλωνα κοινῶς πατῆρ ὀνομάζουσιν Ἀθηναῖοι ἀπὸ Ἰωνος· τοῦτου γὰρ οἰκίσαντος τὴν Ἀττικὴν, ὡς Ἀριστοτέλης φησί, τοὺς Ἀθηναίους Ἰωνας κληθῆναι, καὶ Ἀπόλλω πατῆρ ὀνομασθῆναι. Harp.s.v.

²¹ Schol. in Aristid.97.

II. A RÉGÉSZETI FELTÁRÁS

Pausanias, Stephanos Byzantios és Strabón leírásai,²² valamint egy szerencsés cserkészcsapat közlései alapján Kourouniotis Zóstért az attikai Vouliagmeni térségével azonosította.²³ A mai Fleves szigettel szemben fekvő földnyelv legkeskenyebb szakaszán található Apollón Zóstér templomának maradványai, ott, ahol a félsziget Attikához kapcsolódik. A földnyelv oly keskeny ezen a szakaszon, hogy a templom szinte tengertől tengerig kitölti a szárazföldet. A 10,80 x 6,00 méter alapterületű szentélyt egy 14 oszlopból álló *peristylum* veszi körül, amelynek keleti oldalán a bejáratról 6,75 méterre található az oltár. A belső teret egy fal osztja ketté, amely valószínűleg már akkor megvolt, amikor az itt talált három szobortalapzatot felállították, hiszen ezek elhelyezése a templom bejárat felé eső helyiségéhez igazodik. A három talapzaton archaikus fogadalmi feliratok olvashatók, amelyek a Kr. e. 6. század végére datálhatók és elárulják, hogy a talapzatokat a Halieus démosbeliek emelték. Az istenszobrok előtt álló áldozati asztal feltehetőleg hasonló korú, ezt bizonyítja, hogy a középső talapzat felső részére került a felirat, hogy az előtte álló asztal ne takarja. Ugyanakkor az asztal bejárat felé eső oldalán Kr. e. 4. századi felirat olvasható, amelyben a helyi démos tagjai megörökítik tiszteletüket Polystratos, Apollón Zóstér papja és segítői iránt, amiért kiválóan töltötték be szerepüket és gazdagították a templomot.

A tárgyi emlékek időben szinte kivétel nélkül e két említett évszázad valamelyikéhez kapcsolódnak. A legfontosabb tény az, hogy a templom fala, illetve padlózata, valamint a templom előtt álló oltár az alkalmazott technika alapján a 6. században készült. Ezzel szemben a templomot körülvevő *peristylum* (az oszlopok összeillesztésére használt betűformák tanúsága szerint) a 4. század gazdagításainak látványos eredménye.

A szép számú helyszínen talált felirat közül is valahány az említett időszakok szerint csoportosítható. Előkelő helye és formátuma miatt megkülönböztetett figyelmet érdemel a már említett Polystratos felirat, ami a 4. századi átépítések jelentőségéről vall. Az írástípus alapján valamivel korábbi lehet – kb. a Kr. e. 4. század közepe – az a felirat, amelyben egyedülállóan nem a Halieus démos tagjai, hanem

²² Ζωστήρ, τῆς Ἀττικῆς ἰσθμός, ὅπου φασι τὴν Λητὴν λῦσαι τὴν ζώνην [καὶ] καθεῖσιν ἐν τῇ λίμνῃ λούσασθαι. ἐνταῦθα θύουσιν Ἀλαεῖς Λητοὶ καὶ Ἀρτέμιδι καὶ Ἀπόλλωνι Ζωστηρίῳ. ὁ τοπίτης Ζωστήριος. τιμᾶται καὶ Ζωστηρία Ἀθηνᾶ ἐν Λοκροῖς τοῖς Ἐπικνημιδίοις. Eth 298,12.

Μετα δε τὸν Πειραιᾶ Φαληρεῖς δῆμος ἐν τῇ ἐφεξῆς παραλίᾳ· εἴθ' Ἀλιμούσιοι Αἰξωνεῖς Ἀλαεῖς οἱ Αἰξωνικοὶ Ἀναγυράσιοι: Str. Geog 9,1,21.

Különös figyelmet érdemel Pausanias leírása, aki Athéna, Apollón, Artemis és Létó oltáiról és nem kifejezetten templomairól beszél.

Ἀλιμούσιοι <μέν> Θεσμοφόρου Δήμητρος καὶ Κόρης ἐστὶν ἱερὸν, ἐν Ζωστήρῃ <δὲ> ἐπὶ θαλάσσης καὶ βωμὸς Ἀθηνᾶς καὶ Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Λητοῦς. τεκεῖν μὲν οὖν Λητὴν τοὺς παῖδας ἐνταῦθα οὐ φασι, λῦσασθαι δὲ τὸν ζωστήρᾳ ὡς τεξομένην, καὶ τῷ χωρίῳ διὰ τοῦτο γενέσθαι τὸ ὄνομα. Paus. 1,31.

²³ Kourouniotis 9; Loukopoulos, Louisa, D.: *Guides to Greece Attica. From prehistory to the Roman Period*. Athens, 1973 14.

maga az athéni tanács és nép állít emléket a halieusi Euklésnek, aki maga is pap volt.²⁴ Hogy mivel érdemelte ki a pap e különös, az állam központjából érkező elismerést, erre a felirat elveszett főszövege adhatná meg a választ. A 6. századi feliratok között egy oszlopocskára vésett bustrophédon distichon, amely talán a legkorábbi a feliratok közül, érdekes módon az „Aranyhajú Apollón”-ról emlékezik meg, és feltehetően elvesztett részletében is mellőzi a zóstér melléknevet.²⁵

A mintegy tíz évvel később, 1937-ben végzett újabb régészeti feltárások a szentélytől körülbelül 150 méterre egy négyszögletes alaprajzú épület maradványait hozták a felszínre, amelynek építése szintén a 6. század legvégére datálható. Elfogadott feltételezések szerint az épület eredetileg a pap szálláshelye lehetett, amelyet a 4. század végére fokozatosan átalakítottak. Ekkor már a szentélyt felkereső látogatóknak nyújthatott szállást, egyfajta *katagógió*nként, erre utalnak a kialakított kisebb helyiségek és az ott talált leletek.²⁶

A Kr. e. 6. század végén és a 4. század közepén, végén tehát különös figyelem fordult Apollón zóstéri temploma felé. A 6. századi építkezés ugyanakkor nem jelenti a kultusz kezdetét. Bizonyíthatóan létezett valamilyen kultushely korábban is a templom helyén és környékén. Kourouniotis a padlózat alatt korinthosi stílusú borított töredékre bukkant. A feltárásokat azonban nem lehetett mélyebben végezni a rendkívül magas talajvízszint miatt.

III.

A KR. E. 6. SZÁZADI KULTUSZ

Ahogy ezt fentebb már említettük, Peisistratosnak és fiainak kimutatható törekvése volt tengerentúli hatalmi igényeik mítikus alátámasztása, és ez az igyekezet Délos szigetével kapcsolatban is bizonyított. Túlzott merészség lenne azt feltételezni, hogy a korabeli zóstéri építkezés már a Délos feletti uralmi igény kultikus alátámasztására indult. Erre semmilyen bizonyíték nincs. Délos „felbukkanása” az athéni külpolitikai horizonton és a zóstéri építkezések egybeesése teljesen véletlen is lehet. Mégis érdemes talán néhány további általános mozzanatot felvillantani a türannosz valláspolitikájából és az ezzel összefonódó építkezésekből, amelyek eredményeképpen gyanúnk tovább erősödhet.

Úgy tűnik, Peisistratos politikai célokkal átszőtt vallásosságának egyik fő vonása, hogy Attika egyfajta vallási függetlenítésére törekedett a két nagy pánhellén központtól, Delphoitól és Olympiától. Részben az önállóság erősítését szolgálhatta a különböző helyi kultuszok, Dionysos tiszteletének növelése, sőt valószínűleg Athéné kultuszának „államosítása”, a Panathénaia ünnepek bevezetése, az akropolisi nagytemplom átépítésének gondolata is. Valószínűleg a külső befolyás mértékét

²⁴ ... ἡ βουλὴ, ὁ δῆμος τὸν ἱερέα Εὐκλῆν Εὐκλέους Ἀλιέα Ε (39)

²⁵ Χρυσοκόμ' Ἀπολλῶν ..... καλὸν τὸδ' ἄγαλμα
στήσατο, τοῖ δ' αὐτὸς πολλὰ δῖοις ἀγαθὰ. (38)

²⁶ Stauroπούλλος, Ph.: Ἱερὰτικὴ οἰκία ἐν Ζωστήρῃ τῆς Ἀττικῆς Arch.Eph. (1938) 1–31; vö.: C. W. J. Eliot s.v. Zoster in: *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites*. (ed. R. Stillwell, ass.ed.: W. L. MacDonald, M. H. McAlister) Princeton, 1976 (a továbbiakban: Princeton Encyclopedia)

akarta csökkenteni azzal is, hogy egy hatalmas Zeus templom építésébe kezdett, amit később nem fejeztek be, és az Akropolison egy kerületet szentelt Artemis Brauróniának.²⁷

Különös figyelmet fordított a delphoi Apollónra is, vagy más néven Apollón Pythiosra, akit az athéniai Apollón Patróosként is tiszteltek. Valószínűleg ő ajánlott fel egy szent körzetet, majd benne egy szentélyt építtetett Pythiosnak.²⁸ Mindezt az Akropolis déli oldalán, az említett Zeus templom mellett. Unokája pedig ugyanebben a körzetben oltárt emelt Apollón Pythiosnak.²⁹ Colin szerint a Delphoiba küldött athéni theória kiindulópontja ennél a templomnál keresendő. A küldöttséghez valószínűleg csatlakozott Athéna egy papnője is, ezt bizonyítja Chrysis papnő tiszteletére állított felirat.³⁰ Mindez nem lenne meglepő, hiszen Apollón és Athéna közös delphoi tisztelete a 7. századra nyúlik vissza.³¹ *Athéna Pronaia* temploma Delphoiban Apollón szent kerületének egyfajta előtere, amire az istennő mellékeve is utal. A más néven *Marmariának* nevezett területen – Demangel ásátásai alapján – korábban valószínűleg egy mykénéi női istenség szentélye állhatott, a kultusz később beleolvadt Athéna tiszteletébe. E korábbi kultusz emlékét őrizhetik azok az oltárok, amelyeket a templom mellett *Eileithyiának*, *Hygieiának*, *Zeus Polieusnak*, valamint *Athéna Erganének* és *Athéna Zóstériának* állítottak. Ezeket a funkciókat, amelyekre a mellékevek utalnak, később némileg átértelmezve, az attikai hagyományban Athéna vette át, annak a törekvésnek megfelelően, mely egy ügyes szójátékkal Athéna Pronoiát és nem Pronaiát állította az Apollón születéséről szóló mítoszok középpontjába.³² Athéna szerepét Apollón mellett, úgy tűnik, Peisistratos igyekezett elsőként hangsúlyozni. Elképzelhető, hogy athéni politikusok közbenjárásának eredménye, hogy az Athéna nevét viselő oltárok feliratai ugyancsak a 6. századból, más vélemények szerint az 5. század elejéről származnak.³³

Athén védőistenének és Apollónnak szoros kapcsolatát hirdeti Apollón Pythios csaknem összes ismert attikai kultuszhelye, ezek többé-kevésbé ugyanis – véleményünk szerint – a delphoi mintát követik. Apollón templomának közvetlen környezetében Athénának is állt temploma vagy oltára. Ide tartoznak a Colin által

²⁷ Peisistratos RE XIX.1 186–189 (F. Schachermeyr); Kolb, Frank: *Bau-, Religions- und Kulturpolitik der Peisistratiden*. Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts, 1977. 99–138. amellet érvel, hogy Peisistratosnak nem volt belpolitikai, illetve szociálpolitikai fogantatású kultuszprogramja.

²⁸ Apollón Pythios tiszteletének attikai előzményeiről lásd.: Colin, G.: *Le Culte D'Apollon Pythien a Athènes*. Paris, 1905. 176–177. (a továbbiakban: Colin) τὰ γὰρ ἱερὰ ἐν αὐτῇ τῇ ἀκροπόλει † καὶ ἄλλων θεῶν ἐστὶ καὶ τὰ ἕξω πρὸς τοῦτο τὸ μέρος τῆς πόλεως μᾶλλον ἰδρυται, τὸ τε τοῦ Διὸς τοῦ Ὀλυμπίου καὶ τὸ Πύθιον καὶ τὸ τῆς Γῆς καὶ τὸ <τοῦ> ἐν Λίμναις Διονύσου, (Thuc.2.15.), Hesych., Suda s.v. Πύθιον kifejezetten azt állítják, hogy Peisistratos templomot emelt a helyen.vö.: Colin 10–11.

²⁹ Thuc.6.54.; IG I² 761; Pausanias 1,19,1.

³⁰ CIA 2., 550., vö.: Colin 91.

³¹ BCH, 6. 1882. 214., 1.8–9. vö.: Colin 92 1jegyz.

³² École Française D'Athènes, Fouilles de Delphes, Le Sanctuaire D'Athéna Pronaia (Marmaria), Topographie de Sanctuaire par R. Demangel. Paris, 1926 49–51 (a továbbiakban: Demangel).

³³ Demangel 49 Kr. c. 5. századot említ, míg Vanghelis Pendazos – Maria Sarla: *Delphi*. Athen, 1984. 80., a 6. századra datálják a feliratokat.

már említett prasiai, zóstéri kultuszhelyek, és tulajdonképpen maga az athéni is. Ez utóbbit fekvése alapján akár a delphoi körzet tükröképének is tekinthetjük. Bizonyos szempontból ugyanis Athénban Apollón *temenos*a képezhette Athéna akropolisi templomkörzetének előterét.³⁴ Apollón Pythios és Athéna összekapcsolt attikai kultuszhelyei között – talán csak a források szűkszávisága miatt – egyedül a delphoi, délosi ünnepi díszküldöttségek kiindulópontjaként számon tartott Tetrapolis, azaz Marathón vidéke kivétel, amely a helyhez fűződő mítoszok alapján Apollón Pythios tiszteletének jelentős központja lehetett.³⁵ Marathónnal kapcsolatban csak egyetlen skholion árulkodik arról, hogy Apollónnak itt oltára állt. Noha a Philochorostól idézett hely említést tesz egy *Pythion*ról és egy *Délion*ról, Athéna neve nem kerül szóba.³⁶ Prasiai ugyanakkor a mitikus hagyomány szerint az a kikötő, ahonnan a Hyperboreiosok és Erysichthón elhajóztak Délosra, és ahová Erysichthón elhozta Eileilythia szobrát, ami később az istennő athéni templomába került. Magát a királyt is itt temették el, mert a hajóúton hazafelé meghalt. Pausanias megemlíti, hogy Prasibaan állt egy Apollón templom.³⁷ Az Anecd. Bekk. Athéna Pronaia címszáva alapján (I,299.) pedig Athéna is Prasiaihoz köthető, hiszen a hagyomány szerint ugyanitt emelt szobrot vagy templomot Diomédész Athéna Pronoiának.³⁸

Prasiai esetében sajnos a régészeti feltárások nem nyújtanak semmilyen támpontot annak eldöntéséhez, hogy mikor épült Apollón temploma és Athéna említett kultuszhelye.³⁹ Ha bebizonyosodna, hogy a Kr. e. 6. század végén emelt építményekről van szó, akkor már három példa erősítené azt a feltételezést, hogy Peisistratos és utódai gondos tervszerűséggel építették ki Apollón Pythios kultuszának attikai központjait és igyekeztek pontosan lemásolni a delphoi példát, különös tekintettel Athéna szerepére. Az athéni építkezések ugyanis bizonyítottan Peisistratos és fiai nevéhez fűződnek és Zóstér kiépülése is erre az időszakra esik.⁴⁰

Ezzel szemben sem Delphoiban, sem Déloson nincs régészeti adat, amely amellett szólna, hogy Létó, Apollón és Artemis, netán Athéna kultusza egy templom-

³⁴ Alátámaszthatja ezt a felvetést K. Schefold megfigyelése a Peisistratidák által épített Athéné Poliás templomról: „Er ist dem Tempel der Alkmeoniden in Delphi so auffallend verwandt und steht ihm zeitlich so nahe, dass er als Antwort auf die Stiftung der Alkmeoniden erscheint. Der Kampf der Götter und Giganten ist am delphischen Tempel auf der Rückseite, am attischen auf der Vorderseite dargestellt. Der Wettstreit der beiden führenden attischen Geschlechter ist offenkundig” (*Kleisthenes, Der Anteil der Kunst an der Gestaltung des jungen attischen Freistaates*. Mus.Helv. 3. 1946. 63)

³⁵ vö.: Colin 62 sqq. továbbá de Santerre 305., aki Brauron, Peisistratos szülőföldjének közelsége alapján arra következtet, hogy e keleti partvidéket a türannosz megkülönböztetett figyelemben részesítette.

³⁶ Schol.ad Soph.Oed.Col.1047.

³⁷ Paus.1,31,2.

³⁸ Προναία Ἀθηνᾶ: Πρόνοια δ' Ἀθηνᾶ ἐν Πρασίαις τῆς Ἀττικῆς ἱδρύεται ὑπὸ Διομήδους vö.: Colin 93.

³⁹ Vö.: Princeton Encyclopedia s.v.: Koroneia.

⁴⁰ Itt kell megemlíteni azt is, hogy Macrobius leírása szerint (Sat.1,17,55.) Déloson is állt temploma Athéna Pronoiának: „Sed divinae providentiae vicit instantia, quae creditur iurise partum. Ideo in insula Delo, ad confirmandam fidem fabulae, aedes Providentiae, quam ναὸν Προνοίας Ἀθηνᾶς appellant, apta religione celebratur” A templom helye és építésének ideje ismeretlen.

ban egyesült volna. Ezt a zósteri sajátosságot egyszerűen a szent terület kis területe indokolhatja. A minta adott lehetett, hiszen Déloson az Apollón templom szomszédságában önálló templomai álltak mind Létónak, mind Artemisnek. Ez azonban önmagában nem kielégítő magyarázat, hiszen hasonlóképpen egyesített kultuszra utaló jelek hiányoznak a többi attikai Apollón *temenos*ból.⁴¹ A jelenség hátterében alighanem a zósterhez kapcsolódó, a *Déliakos*ból ismert mítosz kiforrott változata állhat, amely feltételezi a három (négy) isten közös kultuszát. Ezt bizonyítja talán Aischinés *A koszorúról* című beszédének egyik részlete is. A 106. fejezettől az athéni szónok Démosthenést istentelenséggel (Delphoi elárulásával) vádolja, mert szerinte a politikus megakadályozta, hogy az athéniaiak esküben vállalt köteleességeknek eleget tegyenek és a kirrhai szent földet bitorló lokrisiakat megbüntessék. A vád tálalásakor megemlékezik a kiváló politikus elődökről, közöttük is név szerint Solónról, aki az első szent háború kezdeményezője volt. Aischinés szó szerint idézi a fogadalmi följárlás és az eskü szövegét, amelyre az Amphiktyónia tagjai fölesküdték és ezekben a következő formulával él: Γέγραπται γὰρ οὕτως ἐν τῇ ἀρχῇ, "εἰ τις τὰδε" φησὶ "παρὰβαίνει ἢ πόλις ἢ ἰδιώτης ἢ ἔθνος, ἐναγῆς" φησὶν "ἔστω τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος καὶ Λητοῦς καὶ Ἀθηναίας Προνοίας. Ha nemcsak a katonai föllépésnek, hanem az eskü szövegének megformálásában is tulajdoníthatunk Solónnak szerepet, amire Aischinés fogalmazásán túl Pausanias leírása is némileg feljogosít, akkor nagy súllyal esik latba a három isten tételes felsorolása és negyedikként Athéna Pronoia említése.⁴²

Hasonló fogadalmi ajánlásnak ugyanis nincs nyoma a görög irodalomban, sőt az ismert feliratok között egyetlen delphoi sincs, amely ilyen, a négy istennek szóló ajánlással kezdődne.⁴³ Pausanias (10.37.8.) másfelől a kirrhai konfliktus tárgyalása végén megemlíti, hogy a településen megsemmisítésre érdemes Apollón, Artemis, és Létó közös temploma, amelyben nagyméretű attikai megmunkálású szobrok állnak.⁴⁴ A régészeti anyag szűkossége miatt nyitott kérdés marad, hogy a templom állt-e már az első szent háború időszakában és innen magyarázható-e az eskü és az átok sajátos bevezető formulája, vagy – ahogy ezt néhányan feltételezik – később épült.⁴⁵ Ez utóbbi esetben gondolhatunk arra is, hogy talán éppen az események emlékére emelték athéni közreműködéssel.

A család felsorolása mellett még árulkodóbb Athéna *Pronoia* említése, amelyet a szövegkiadók vagy Athéna *Pronoia*-ra javítanak, vagy (engedve a szöveg hagyomány

⁴¹ Attikán kívül Megarában (Paus. 1,44,2. az athéni Praxitelés munkája volt a három szobor), Tanagrán (Paus. 9,22,1.), valamint Kirrhában (Paus. 10,37,8. a szobrok athéni megmunkálásúak) fordult elő kimondottan hasonló kultusz. Továbbá vö.: Paus. 5,17,3. *Spárta*.

⁴² Az a lehetőség kizárható, hogy Aischinés szónoki invenciójáról lenne szó, hiszen a 113. fejezetben egyértelműen hivatkozik arra, hogy az általa idézett szöveget feliraton örökítették meg és a beszéd elhangzásának idején bárki el is olvashatta.

⁴³ Az Apollónnak ajánlott feliratok száma Delphoiban meghaladja az ötszázat. Ellenben nemhogy Apollón, Artemis, Létó-nak, de még Apollónnak és Athénának közösen ajánlott felirat sincsen. A három istent közösen említő feliratok (néhány ióniai előfordulást leszámítva) Délosra csoportosulnak, ahol számuk meghaladja a 120-at. vö.: PhI. Inscriptions adatbázis.

⁴⁴ παρέχεται δὲ καὶ ἐς θεὰν Ἀπόλλωνος καὶ Ἀρτέμιδος καὶ Λητοῦς καὶ Ἀθηναίας. *ἀγάλματα μεγάθυκα καὶ ἐργασίας Ἀττικῆς*.

⁴⁵ Smith, W.: *Dictionary of Greek and Roman Geography*. London, 1857. s. v. Kirrha.

egyértelmű bizonyosságának) meghagyják eredeti formájában, de leszögezik, hogy – ha nem is biztos szövegromlásról – de valamilyen tévedésről van szó.⁴⁶ Jóhiszemű tévedéssel gyanúsítják Aischinést már a skholionok, amelyeknek a helyre vonatkozó szövegét érdemes teljes terjedelmében idézni:

Ἀθηνᾶ Προνοίᾳ καὶ Αἰσχίνης
καὶ Δημοσθένης ἐν τῷ κατ'
Ἀριστογείτονος (1,34) ἡμαρτήκασι
γράψαντες τὴν ἐν Δελφοῖς Ἀθηνᾶν
Πρόνοιαν. τὸ δὲ ἀμάρτημα δια-
περίηχσιν ἐντόπιον ἱστορίας. τῆς
γὰρ Ἀττικῆς ἐν δῆμῳ τινι
πεποιήται ἱερὸν Ἀθηνᾶς Προνοίας,
Πυθοῖ δὲ ἀπὸ τοῦ πρὸ τοῦ νεω
ἰδρῦσθαι ... ταύτης μέμνηται
Ἡρόδοτος ἐν τῇ πρώτῃ (1,92) · τὸ δὲ
Προνοίας Ὑπερίδης ἐν Δηλιακῷ
(fr. 71) συνιστορεῖ ὅτι ἐν τῇ
Ἀττικῇ ἔστιν. Vat. Laur. 3.108.8

Athéna Pronoiának: Mind
Aischinés tévedett, mind
Démostenés az Aristogeitón elleni
beszédében, amikor Athéna Pro-
noiáról beszéltek *Delphoiban*. A téve-
dést egy helyi történet visszacsengése
okozta. Attika egyik démosában áll
ugyanis temploma Athéna Pro-
noiának, Pythóban viszont onnan
kapta nevét, hogy a templom előtt
fekszik. ... Erről emlékezik meg Hé-
rodotos az első könyvében, Pronoia
templomának létezését viszont
Hypereidés erősíti meg a *Déliakosban*,
tudniillik, hogy Attikában van.

Midezek alapján a szövegromlás lehetősége kevésbé valószínű. Sőt, alighanem a „tévedés” sem tévedés, vagy legalábbis nem véletlen. A Kr. e. 4. században váratlanul felbukkanó *Pronoia* jelző háttérében régóta politikai céltudatosságot gyanítottak a filológusok, amely Athéna szerepét volt hivatott hangsúlyozni.⁴⁷ De a Létóról és gyermekeiről gondoskodó Athéna képzete felmerülhetett már a Kr. e. 6. század elején, hogy aztán betöltve akkori szerepét, hosszú időre lekerüljön a napirendről. Ellenvetésképpen felmerülhet az is, hogy Aischinés esetleg tudatosan vetítette vissza saját gondolatait és szereplését az Amphiktyónia előtt Solónra, ahogy már korábban is szeretett tetszelegni a nagy törvényhozó tekintélyével. Ennek a lehetőségét azonban erősen csorbítja az a tény, hogy egy mindenki által olvasható felíratra hivatkozik. Ugyanakkor egyáltalán nem nehéz elképzelni Solónról, hogy egy ilyen apró kis fortéllyal élt, hiszen például – ha hihetünk a hagyománynak – Salamis szigetének birtokáért sem áttalott két sort beszúrni az Ilias hajókatalógusába, amely sorok közverve az athéniak felségjogait bizonyították.⁴⁸

A Kr. e. 6. századi zóstéri építkezések háttérében tehát valószínűleg már a körvonalaazódó nagyhatalmi politika, és egy ezt szolgáló Létó – Athéna Pronoia mítoszvariáns állt, amely Athénnek a délosi kultuszközpontra vonatkozó protektori igényeit támasztotta alá. Ennek immár kultikus igazolására épülhetett a zóstéri

⁴⁶ Conj.: Bekker, Weidner, Marzi (utóbbi azzal a megjegyzéssel, hogy Aischinés maga követte el a tévedést). A kódexek változatát őrzi Blass, Martin-de Budé (utóbbi „la confusion peut étre antérieure a Eschine” megjegyzéssel).

⁴⁷ RE 4.Hb. s.v. Athena (F.Dümmler).

⁴⁸ Plut.Solon 10,2., Str.9,1,10.

szentély, amely a többi attikai Apollón Pythios templomhoz hasonlóan összekapcsolta Apollón és Athéna kultuszát. Létó és Artemis tisztelete pedig egy sajátos helyi adalékot, az ötleoldás motívumának meglétét is sejteti. Hogy mennyire elképzelhető ez a lehetőség, bizonyítja a Peisistratidák Eleusis esetében követett politikája. Minden bizonnyal ők kezdeményezték a Kr. e. 6. századi nagyszabású építkezéseket, valamint ők vezették be a később híressé vált ünnepségeket. A legérdekesebb mozzanat azonban, hogy a Démétér-Koré mítosznak egy sajátosan athéni variánsa keletkezett ebben az időszakban, amelyben – a Démétér himnusszal ellentétben – Triptolemos szerepe megkülönböztetett hangsúlyt kap. A föld terményei terjesztőjének erős attikai kötődése Athén jogos nagyhatalmi igényeit hivatott alátámasztani.⁴⁹

IV. A KR. E. 4. SZÁZADI ÉPÍTKEZÉS

A 4. század és az attikai építkezések közös említésekor mindenkinek Lykurgos neve jut eszébe. Ez a társítás alighanem Zóster esetében sem félrevezető. A feltevésnél azonban talán valamivel többet is elárulnak a források arra vonatkozóan, hogy ki kezdeményezhette a mítosz felelevenítését, és ezzel összhangban a szentély látványos átépítését, a *peristylum* felállítását és a látogatókat befogadó *katagógion* megépítését.

Bizonyos érvek az athéni Phanodemos mellett szólnak.⁵⁰ Ő egyike volt azon kevés számon tartott Atthis-íróknak, akinek műveiből néhány értelmezhető töredék fennmaradt. A kilenc könyvre rúgó *Atthis* (a műfaj jellegéből adódóan) eleve politikai célzatú mű lehetett,⁵¹ amelynek maradványai arról árulkodnak, hogy valószínűleg a mitológiai utalások kerültek benne előtérbe. Behatóan foglalkozhatott a délosi kérdéssel, és Athénnek a szigethez fűződő mitikus kapcsolataival, amire bizonyíték a második fragmentum, amelynek alapján biztos, hogy feldolgozta az Erysichthón történetet.⁵² Egy bizonytalan helyű másik töredékében (fr.29.) például a Hyperboreiosokat egyenesen egy bizonyos Hyperboreos nevű athéni embertől származtatja. Jacoby szerint gátlástalanul alkotta a mítoszokat, amiben túltett a Hypereidés nevéhez fűződő zósteri legendán is.⁵³

Csupán ezek alapján azonban Phanodemos még nem lehetne több joggal gyanúsítani a zósteri mítosz kimunkálásával, mint akárki más mindenre elszánt kortárs Atthis-író. Sőt, ilyen alapon nemcsak tollforgatók, hanem aktív szónokok neve is felmerülhet. A Boeckh például Démadést tartja a mítosz egy lehetséges

⁴⁹ Kolb 114. A mítosz, akárcsak a zósteri történet esetében, markáns eleme lett a Kr. e. 4. századi athéni propagandának is (Isocr.4,28).

⁵⁰ Jacoby, F.: GrH 396. 172. (a továbbiakban: Jacoby).

⁵¹ Jacoby, F.: *Atthis The Local Chronicles of Ancient Athens*. Oxford, 1949. 71. sqq.

⁵² Jacoby szerint Phanodemos kiaknázta a délosi Erysichthónidai nemzetség és a Prasiai-beli Erysichthón kultusz könnyen feltételezhető kapcsolatát, hogy bizonyítsa, hogy a délosi Apollón kultusz már az ősidőkben Attikából eredeztethető. Lásd Jacoby megjegyzéseit 176.

⁵³ Semos 396 F 20-ban olyan szerzőket említ, akik túlcitálva Hypereidésen Zósterhez kötötték Apollón születését is. Jacoby felveti a kérdést, vajon Phanodemos is megpróbálta-e már ezt. Vö.: jegyz. a kommentárokhöz 158.

értelmi szerzőjének, akinek művei között a Suda említ egy Délosról és Létó gyermekeinek születéséről írott művet. De a halikarnassosi Dionysios tudósítása nyomán szóba jöhet Deinarchos is. Egyáltalán, a pert megelőzően több beszéd nyerhetett előzetes meghallgatást Athénben, közöttük – nem beszélve Hypereidészről – Aischinész is.⁵⁴ E sok név közül valóban bárki szóba jöhet, sőt talán nem is egy embert kell keresni e kultúrpolitikai hadművelet mögött. Athén vitathatatlan érdeke közös oldalon szólíthatta csatasorba a más kérdésekben eltérő politikai felfogású szónokokat is.

Alighanem azonban mégiscsak Phanodemos a felelős. Életéről ugyan vajmi keveset tudunk, de annyi bizonyos, hogy Kr. e. 343–342-ben a *bulé* tagja volt, mert hivatali éve lejártával tiszteletére a tanács határozatot hozott és aranykoszorúval, továbbá ötszáz drachmával jutalmazta.⁵⁵ Szokatlan ez a döntés, amely csak általánosságban fogalmaz Phanodemos érdemeiről, melyeket az athéni nép szolgálatában szerzett. Jacoby több lehetőséget is megvizsgált, de nem talált elfogadható magyarázatot a dekretumra, csupán annyit, hogy a szóban forgó esztendő fordulópontot jelent az athéni politikában, és lehetségesnek véli, hogy a makedónellenes irányzatot támogatta Phanodemos a maga módján. Van azonban ennek az évnek egy másik nagy eseménye: ha az általánosan elfogadott datálás helyes, akkor ebben az évben zajlott a délosi per. Nem is lenne meglepő, ha Phanodemosnak az ügy előkészítésében vállalt szerepét honorálta volna az athéni nép, hiszen aktuálpolitikai érdekeket szolgáló szakmunkákat már korábban is méltatott elismerésre a népgyűlés. Kleidemos, az első Atthis-író, Démostenész javaslatára hasonló megisztetetésben részesült munkájáért.⁵⁶ Ha az *Atthis* megjelenése valamivel későbbre tehető is, előmunkálatai Kr. e. 343-ban már javában folyhattak.

A további testimoniumok is érdekesek. Ugyanarra a kőre, amelyen a fenti elismerés is olvasható, egy másik feliratot is véstek. Ebben Phanodemos javasolja, hogy a népgyűlés dícséretét, amellyel a tanácsot illette, örökítsék meg. A nép koszorúval jutalmazta azt a törődést, amivel a tanács a Dionysos ünnep megfelelő rangját (*eukosmia peri heortés*) biztosította. Nagyon valószínű, hogy Phanodemos, mint a *bulé* tagja, maga is részese volt mindennek.⁵⁷ Bármit is értettek e jó sáfárkodás alatt, aligha valami átlagos rendezésről lehetett szó. Felmerülhet bennünk a színház átépítésének terve, vagy annak első szakasza is, amely körülbelül a század negyvenes éveiben indulhatott meg Eubulos kezdeményezésére, majd Lykurgos irányítása alatt fejeződött be Khairónéia után.⁵⁸ A Dionysos színház átépítésének gondolata és annak kivitelezése azonban nem csak távoli párhuzamot nyújthat egy esetleges Phanodemos-Lykurgos együttműködésre, amely feltételezésünk szerint a zóstéri kultusz politikai felhasználása során megvalósult. A Lykurgos irányítása alatt megépült kőauditórium

⁵⁴ Boeckh 445–447.

⁵⁵ IG II 223., Jacoby T 2.; sajnos nem volt elérhető számomra: Romano, V.: *Contributi alla ricerca sulla vita e l'opera dello storico Fanodemo*. Firenze, 1935.

⁵⁶ Tertull. De an. 52. Jacoby (Atthis 7 és 75) szerint a kitüntetés inkább a műben foglaltak politikai tartalmának, és nem Kleidemos artis-írói elsőségének szolt.

⁵⁷ RE XXXVI2. Hb. s.v. Phanodemos 1779 (R.Laqueur)

⁵⁸ Will, W.: *Athen und Alexander. Untersuchungen zur Geschichte der Stadt von 338 bis 322 v. Chr.* München, 1983. 79–80. (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte 77) (a továbbiakban: Will)

egyik ülésén ugyanis felirat olvasható, mely szerint a helyet Apollón Zóstér papjának tartották fenn.⁵⁹ E tény ékesen bizonyítja a zóstéri kultusz felértékelődését, és talán vet némi fényt Lykurgos építkezéseinek politikai tartalmára is.

A Phanodémos testimoniumokból kiinduló fenti okfejtéseket, akár a megalapozatlan feltételezések körébe is utasíthatná valaki, de az Oropos és az Amphiaros szentély körüli események kellően megerősítik Lykurgos és Phanodémos Zóstért illető együttműködését is. A situáció és a probléma kezelése akár modellként is szolgálhat a zóstéri történésekre.

Oropos Attika északnyugati, *ναῖα* Boiótia délnyugati részének határvidéke. Földrajzi szempontból a terület az Asopos-folyó völgyéhez tartozik és így a kezdetektől szerves része volt Boiótiának. Az athéniai valamikor a peloponnésosi háború előtt megszerezték, és egészen 412-ig birtokolták, amikor is a boiótok visszaszerezték tőlük.⁶⁰ Az elkövetkező több mint hetven év során Oropos gyakran cserélt gazdát, mígnem Philippos a cairóneiai ütközet után (nem kis politikai érzékkel) Athénnek adományozta az iménti szövetséges területét.⁶¹ A boiótok persze sohasem mondtak le Oropos vidékéről és a küzdelem egészen a római időkig folyt, de itt csak a Kr. e. 4. századi események érdekesek.

Oropos területén feküdt Amphiaros híres jóshelye. Minden bizonnyal az athéni protektorátus megalapozására majd megerősítésére Kr. e. 334-től Lykurgos kezdeményezésére nagy építkezések kezdődtek a területen, amelyek méreteit inkább feliratokból, mint régészeti feltárásokból lehet rekonstruálni.⁶² Vízvezeték épült és új színház, a templom pedig egy új *pronaos* kapott. Az építkezésekkel egyidőben Kr. e. 332-ben Phanodémost az athéni nép ismét koszorúval tisztelte meg:

„...Φανόδημος Θυμαϊτάδης καλῶς καὶ φιλοτίμως νενομοτέθηκεν περὶ τοῦ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, ὅπως ἂν ἡ τε πεντητηρίς ὥς καλλίστη γίγνηται καὶ αἱ ἄλλαι θυσίαι τοῖς θεοῖς ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀμφιαράου, καὶ πόρους πεπóρικεν εἰς ταῦτα καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν τοῦ ἱεροῦ...”⁶³

.... (amiért:) a Thymaitadá-i (démós)beli Phanodémos nagyon kiválóan rendelkezett törvényben Amphiaros templomával kapcsolatban, egyrészt, hogy az ötvenkénti ünnep is lehetőség szerint a legfényesebb legyen, másrészt, hogy a többi áldozati szertartást is a legnagyszerűbben végezzék az Amphiaros templomban tisztelt isteneknek, és mivel jövedelemforrást biztosított mindezekre és a templom építésére...

Egy három évvel későbbi feliraton az athéni nép elismerésben részesíti azokat a népgyűlés által választott megbízottakat, akik az Amphiaros szentélynél

⁵⁹ Erről tudósít Kourouniotis 48 2. jegyz.

⁶⁰ Thuc.8,60.

⁶¹ Paus.1,34.

⁶² Will 90 további szakirodalommal

⁶³ IG VII 4253; vö.: FGrH 325 T 3.b, Will 91 277jegyz.

megrendezett versenyjátékokat kiválóan felügyelték. Az első három a sorban: Phanodémos, Lykurgos és Démadés.⁶⁴ Phanodémos, Lykurgos és Démadés együttműködése azonban Apollón Pythios kultuszával kapcsolatban is bizonyított. Ugyanebből az időszakból egy delphoi fogadalmi feliraton az athéni küldöttség *hieropoiosai* között ott találjuk mindhármost.⁶⁵

Talán az sem véletlen, hogy ugyanebben az időszakban határozták el az athéniak az athéni Apollón templom újjáépítését, amelyet még a perzsa háborúk során romboltak le.⁶⁶

Összefoglalva a mondottakat megállapíthatjuk, hogy a zóstéri Apollón kultusz 4. századi felvirágzása és az ehhez kapcsolódó építkezések (akárcsak kétszáz esztendővel korábban) jól átgondolt kultúrpolitikai lépések következményei. Az Apollón születését elbeszélő mítoszt – az attikai vonatkozásokat kidomborítva – valószínűleg Phanodémos dolgozta fel, és Lykurgos „kultuszminisztereként” (Jacoby) meggyőzhette a politikust, hogy látványos építkezésekkel hirdessék a görögség előtt Zóstér jelentőségét – és Athén jogos igényét a délosi Apollón templom feletti védnökségre. Az erőfeszítések nem voltak hiábavalók. Hypereidész személyében akadt egy tehetséges szónok is, aki az otthon konstruált érveket olyan megnyerően, majdhogynem költőien adta elő, hogy ezzel az utókor előtt osztatlan elismerést szerzett magának – és nem utolsósorban érvényre juttatta Athén érdekeit.

Továbbra is kérdés marad az, hogy a merész kitalálásokon túl milyen motívumok léteztek korábban Apollón-Létó attikai mítoszából, amelyekhez kapcsolni lehetett az újabb variánst. Erre egy kiterjedt vallástörténeti kutatás adhatná meg a választ, ami meghaladja e tanulmány kereteit. Ezért itt csak néhány jelenségre hívom fel a figyelmet.

A Hymettos vidékén igen elterjedt Apollón kultuszról maradtak fenn emlékek. Az istent különböző melléknéveken tisztelték, amelyek közül az egyik Apollón Kynneios volt. A melléknév eredete hasonló sajátosságokat mutat, mint ami a közelben fekvő Zóstér tendenciózus eredetmagyarázatban is felismerhető. Phótiosnál maradt fenn az Atthis-írókra valló névmagyarázat: miután Létó megszülte Apollónt, a kisdedit kutyák rabolták el, de a helybéli pásztorok és kutyahajtók megmentették és visszaadták anyjának.⁶⁷ Toepffer szerint azonban a melléknév háttérében a kultusz ellátásával megbízott helybéli „Kynnidai” nemzetség héros eponymosa áll. „Kynnés”, Apollón fia, a Hymettos hegyeiben lakó óriás volt. Apa és fiú összekapcsolása minden bizonnyal későbbi, attikai „találmány”, amely részévé vált annak a mítoszcsoporthoz, amely Létó attikai bolyongását volt hivatott igazolni.

⁶⁴ IG VII 4254; vö.: FGrH 325 T 4.

⁶⁵ FGrH 325 T 5.; vö.: Colin 20 (további részletekkel a küldöttségről).

⁶⁶ Will 83–84.

⁶⁷ vö.: Suda 2706.; Toepffer, Iohannes: *Attische Genealogie*. Berlin, 1889. 304. sqq. Kratész a szó etimológiáját másképpen magyarázta. Szerinte ugyanis a melléknév a *thynneion* (tonhal-járadék) szóból fejlődött. A Haliai-démosbeli halászatot az állam ugyanis bérbe adta, és az ebből származó jövedelem biztosította az Apollón kultusz költségeit.

Zóstér előtörténetével kapcsolatban nincsenek ilyen utalások a forrásokban. Érdekes jelenség a Déloson fogadalmi ajándékokat állító *Pyrrhakidai* nemzetség és a zóstéri *pyrphoroi* (fáklyvivők, fáklyával futók) esetleges kapcsolata.⁶⁸ Euripidész életrajzának tanúsága szerint maga is részese volt e zóstéri fáklyás ünnepségnek.⁶⁹ Ez ismét azt mutatja, milyen heves volt az athéniak igyekezete, hogy Attikát, nevezetesen Zóstért és Délost egy mítosz keretében összekapcsolják, de vajmi keveset árul el magáról Zósterről.

Athéna Zóstéria szerepe Létó szülésében, egyáltalán a szülésben segítő istennő képzeze viratott. Noha a felvetésnek akadtak támogatói, Wilamowitz abszurdumként söpörte le az asztalról.⁷⁰ Valóban fölösleges Zóstérban tevékeny szerepet tulajdonítani Athénának a szülés előkészítésében, hiszen Athénának ezt a melléknevét a források Attikában nem is említik. Itt inkább a fentebb említett Athéna Pronaia-Pronoia jelenlétéről van szó, amely valószínűleg nem is kötődött a 6. század előtti zóstéri kultuszokhoz. Feltételezések szintjén maradhat csupán az is, hogy itt talán Apollón Zóstérnak, mint harci övvel felövezett istenségnek lehetett a kultusza, amit indokolhatna akár a félsziget stratégiai jelentősége is. Vagy ahogy Kourouniotis gondolja, a félsziget öv formája adta a melléknevet a környéken nagy tiszteletben álló istennek.⁷¹

HORVÁTH, LÁSZLÓ

From the Workshop of Athenian Diplomacy
(*Hyperides Deliacus and the Shrine at Zoster*)

The paper examines the circumstances of the making of *Deliacus*, the most famous speech of the Athenian orator Hyperides. The main line of the argument of the speech was the Attic, Zosterian variant of Leto's myth, in which Athena Pronoia plays a prominent part, the speaker using this to prove the legitimacy of Athens' claim for the temple of Apollo at Delos. The information in literary sources is complemented by the data of an archaeological excavation in 1928, which unearthed the remains of the temple of Apollo Zoster. It would seem that the first attempts to join the cults of Leto, Apollo, Artemis and Athena Pronoia to support the imperial ambitions of Athens were made in the sixth century B.C. by Pisistratus and Solon. The flourishing of the Apollo cult at Zoster in the fourth century and the building operations related to it were all, like two hundred years earlier, the results of deliberate cultural-political measures, indicative, at the same time, of the military weakness of Athens. The myth relating the birth of Apollo, with emphasis on the

⁶⁸ Roussel, P.: *Deux Familles Athéniennes a Délos*. BCH 1929 179.

⁶⁹ Vita Eur. 2,4.

⁷⁰ K. Lehman-Hartleben: *Athena als Geburtsgöttin*. Archiv für Religionswissenschaft, 1926. 19. sqq.; U. von Wilamowitz-Moellendorf: *Der Glaube der Hellenen* 2. 162. sqq. Utóbbi elemzi Athéna jelzőit és funkcióit, és arra a következtetésre jut, hogy a melléknév csak arra az övre utalhat, amely a harcos nő khitónját összetartja.

⁷¹ vö.: Kourouniotis 49.

Attic aspects, was probably written up by Phanodemus, writer of Atthises, who may have persuaded Lycurgus to advertise the significance of Zoster for the Greeks with spectacular building operations. The efforts were not wasted. With Hyperides a talented orator came forward, who performed the homemade arguments so attractively, indeed, poetically that won him the unanimous recognition of posterity – besides winning the case for Athens before the court of the Amphyctyonia in Delphi.